Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить від кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подався отак, навмання, й забрів на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засаджену густо надгробниками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралущу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишніша арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерті, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з Богом, треба настрою. І от для сього він йшов серед мертвих, які вже, певно, тішились раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до синього неба і тихо співав іляги [16].

Ах, коли б Ізрафіл [17] швидше взяв його душу, врятував від гріхів, від шкідливих багатств землі, від зазіхання на чужу працю! Нащо ти дуриш себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб утекти від савана й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!… Страшний міст Аль-Сират — неминуча дорога нам усім, та хто пройшов через його — матиме вічну утіху…

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонці, як і дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі [18] навіть забули дорогу честі, шейхи — своїх батьків, а судді — правду і справедливість. Учений софта ходить у зневір'ї, народ відкинув праву

науку, а люди письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землі!...

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали, як чашу, в яку мала сплинути нині ласка Аллаха...

***

День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем — і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдне в святому місці — Азізі. Пишні "тюрбе" — мавзолеї — самітно сіріють на полі між будяками і грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі монастир — "теке", а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуни і фонтани, та кліпа очима-зорями небо.

Легко, мов тінь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може, до сього місця торкалась нога Аджідер-мелек султана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову попід пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у теке на молитву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим горлом, а з-під пахви у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно і серед тиші калатало серце. Властиве, се було добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, ворушив його, немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в його гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так щиро він прагнув єднання з Богом.

Абібула підійшов до теке; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь на зорі і вбирав у себе таємну тишу святого місця. Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкошів молитви і тріпала, як птиця крилами.

Нараз від стіни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаір олсун! [19]

— Ахшам…

Те "ахшам" брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним. Дервіші помалу збирались.

ї мороку ночі, як із туману, випливали фігури у довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні й поважні.

— Ахшам! Ахшам!… — шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні теке блимнув несмілий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у теке шейх, [20] високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знов вернув додому. Ні до кого не обізвався, ніхто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтів віз.

Дервіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки, й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Біліли в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до теке віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін… меджін… [21] — хтось сказав стиха.

Зняли слабого на руки і понесли у теке. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей з теке, над яким здіймавсь мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулися. В вікні мінарета мигнула тінь, і зараз розлігся спів муедзина — сумний, скрипучий та жалібний.

Всі знялись із місця.

В теке було темно. Тільки коло міграбу, [22] де стояв шейх, горіли дві прості лампи. Низька закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись іще білені стіни, холодне сперте повітря — скоріш нагадували запущений склад, ніж дім Божий. Ряди стоптаних капців, полишених біля порога, насичали повітря їдким запахом поту. Люди ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, Боже!… Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами, підходили дервіші до шейха, вклонялись і сідали долі в кружок… Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж ген далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличчя в шейха стало поважним, паче застигло. Очі спустив додолу, дививсь, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало… Світло притьмарилось, і брудні стіни тісніше зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав недужий.

Усі чекали.

Раптом, як із одних грудей, почався спів. Повільний, розмірений, скупий. Слова гупали в пісні, як ціп на току, окремо, виразно:

— Ла-іль — ал-ла…

Монотонне і безконечно, наче великі годинники рахують хвилі:

— Ла-іль — ал-ла…

Абібула прижмурив очі. Голова в нього хитається в такт пісні, і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині:

— Ла-іль — ал-ла…

На один голос, у такт, безперестанку, без передишки. Всі ті ж слова, усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвилі, години; здається, дні цілі проходять. Він уже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони злились разом, в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду або слова хтось ниже на безконечну низку:

— Ла-іль — ал-ла…

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцнюється. І знов йдуть, як хвилі:

— Ла-іль — ал-ла…

Сумно так стало в теке; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворушиться… Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнуть: ти один, Боже, всесильний, могучий, в тобі вся радість, у тобі надія… Ти один, Боже! О Боже!…

Хтось хлипнув, не здержавсь…

— Алла!

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібули тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветься хвалити Бога, тягне з собою тіло. Щось у ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає бога, опріч Бога!…

Плече з плечем, знов тісний круг, братнєє коло. Вінок із халатів та білих чалм. Радісно пісня вирвалась із грудей:

Ля Ілля ге — іль алла-ге…

Ля Ілля ге — іль алла-ге…

Жива каблучка уже хитнулась. Раз у той бік, раз у другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гойдається мозок, як у колисці, душа бажає розгону, й дедалі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидше та й швидше. Зростає пісня… дужчає голос, обличчя сяють, Білі халати надулись від вітру, і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається удвоє, в'ється, як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-ге-лла!... е-ге-лла!...

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір у горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-гге-лла!... е-гге-лла!...

Бліді обличчя скривились, тіло б'ється у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов упала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як ангельський спів:

Юдже султаним

Дерде дерманим —

Шу тенде джаним

Ху де мек істер-гу!...

— Гу-у! — З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, Боже, великий Боже, даєш лік там, де вже ніхто помогти не зможе...Душею й тілом прагну сказати, що Ти один! Г-у-у!...

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, ввілляла та пісня у його члени. Вони всі скачуть, радіють, усі славлять Бога... Плигає тіло в шалених рухах, хвилюють груди, і скаче голова, залита потом, а крізь заплющені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... цвітуть... літають...

Цілий дощ цвітів… Ллють пахощі в груди… Трудно так дихати… Він уже не може співати, він ледве встигає за всіми:

— Гал-гай!… ай-гай!… ай-гай!…

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить Бога:

— Ай-гай… ай-гай…

А пісня бадьорить, а пісня ллється, як із неба, весела, радісна, чиста, мов ангел співає.

Хтось плеще в долоні… От хтось сміється — ха-ха!

— Алла!

Швидше, прудкіше, всі разом… Останнім духом… Решткою сил.

— Хай-хай… Живий… живий… Бог живий…

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес… Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни теке у славу Аллаха…

— Живий… живий… живий…

Ох, яка радість… ох, яке щастя… Небо розкрилось… Ангелів видко… мають уже крила… Аж плакать хочеться… сльози душать за горло…

— Ай-хай… ай-хай!…

Танцюйте, радійте!…

Море бушує, ревуть хвилі і лізуть на берег, щоб усе затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, спинились, бліді, схудлі, зів'ялі, мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочачи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, іще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає… Десь щезло. Дух підняв крила, летить й пориває…

— Ай-хай… ай-хай!…

Швидше… ще швидше… Гей, швидше… До Бога… живого… єдиного Бога…

— Хай-хай!…

Мов із пуги, ляскає-плеще співець у долоні, жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор. Росте божевілля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як у перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Кланцають зуби. Крик переходить у лемент.

Тремтить теке, хвилює світло, скачуть по стінах налякані тіні, й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось паде блискавиця, ось-ось ударить грім, розколе стелю, і Божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить із кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повиті млою, застигли, як скло.

Врешті хитнулись… Як п'яні…

— Живий! — гуркоче грім із грудей.

— Хай-хай!…

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря:

— Алла!… Хай-хай!…

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труться лобами. Гавкають голосно, часто:

— Гав… гав… гав… гав…

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестяма. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, потягло:

— Гей-х-х-х!…

Хвилі ущухли, і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувсь. Обвів усіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? Що сталось?

Потому зняли руки до Бога і, втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А-мінь, а-амінь, а-амінь…

Жалібно, ревно, як сплакані діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня попід горою, і чорні круглі тюрбе важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізу. Ніс у серці радість, у голові мрії… За ним повзли поволі, як тіні, гуртки дервішів.

Абібула навіть не стямивсь, як опинивсь біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь згук. Немов хвіртка скрипнула чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко щезла. Що ж то за знак?

Вдома, здається, всі спали.

[16] — Духовні пісні.

[17] — Ангел смерті.

[18] — Ті, що їздили в Мекку.

[19] — Добрий вечір!

[20] — Старший дервіш, ігумен.

[21] — Хорий, одержимий злим духом.

[22] — Вівтар.